

Johnny at Jun Belgica: Pananahan sa Rugaring¹

Peñafrancia Raniela E. Barbaza

University of the Philippines Diliman

ABSTRACT

Juan Rafael Belgica Jr., nicknamed Jun, a poet from Albay, Bicol, entitled his most recent collection of poetry as *Toob* (2011). *Toob* is a Bicol word which, as Jun rightly notes, is *boot* spelled backwards. This orthographic coincidence, Belgica seems to imply, could not have been simply a coincidence. For to understand *boot* is to understand that the Bikolnon understands the human being as always already a *kapwa*. We find that one's boot, as Fr. Tria explains, is measured by how one relates to one's *kapwa* (*Ako Asin*, 37). If *boot* is the site of the *kapwa*, *rugaring* specifies that which is one's own. One's boot is still one's *rugaring*. It is here that *toob* comes in.

What if, Belgica asks, one's *rugaring* is no longer completely one's own? "Pa'no kun ining burabod kan pagkatawo maraot, maghelang, magluya?" ("What if the core of one's own breaks down, gets sick, weakens?") (115). *Toob*, a ritual performed to drive away what is alien to one's own, is then performed. Jun Belgica's collection of poems is in a word, a *pagtotoob*.

Jun is the son of another Bikolnon poet, Juan Rafael Belgica Sr., nicknamed Johnny Belgica, who published *rawit-dawits*, poems in English and stories in English in the weekly *An Parabareta* in many of the newspaper's issues in 1939. If Jun's poetry draws its readers to dwell in what is one's own as it is homed by one's language, Johnny's English poems and stories demonstrate the violence of being drawn away from one's own through a foreign language. Johnny's *rawit-dawits* clearly illustrate his command of his own language. He was, as Jun remembers, a *pararawit-dawit* of the people, coming up with a poem in an instant when needed.

This short article reads the work of Jun and Johnny as the struggle and triumph of dwelling in one's own through language.

Keywords: Bicol literary history, Bicol literature, Bicol poetry, *rawit-dawit*

TOOB: PAGBABALIK SA RUGARING

Sa pamamagitan ng mga akda ng mag-amang Johnny at Jun Belgica binabalangkas sa maikling sanaysay na ito ang higitan sa boot ng kamalayang banyaga at kamalayang *rugaring* (“sarili”). Anak si Jun Belgica ni Johnny Belgica, kapwa *parasurat* (“manunulat”) na Bikolnon na taga-probinsiya ng Albay. Sa panulat ng mag-amang Belgica makikita ang tunggalian ng mga pwersa ng paggigiit ng rugaring at ng pwersa ng pananakop ng *bakung rugaring* (“hindi sarili”) sa boot. Bahagi ng ibinunga ng pwersa ng pananakop ang pagsasantabi sa mga panitikan ng mga Pilipino na hindi Tagalog ang wika. Dahil sa pangangailangan na maharap ang hamon ng di-Pilipino, kinailangan na magkaroon ng isang matibay na pagkakaisa. Sa loob ng mahabang panahon, ang larawan ng pagkakaisang ito ay nanatiling Tagalog na nangahulugan naman ng pagsasantabi sa maraming etnolinggwistikong grupo sa bansa. Ang panimulang pag-aaral na ito sa buhay at sining ng mag-amang Belgica, kung gayon, ay bahagi ng sama-samang pagkilos tungo sa isang mas makatwiran at mas makatotohanang larawan ng Pilipino na hindi nagsasantabi sa maraming etnolinggwistikong grupo sa Pilipinas.

Magsimula tayo sa tanong ni Juan (Jun) Rafael Belgica Jr. sa kaniyang huling koleksyon ng mga *rawit-dawit* (“tula”) na pinamagatan niyang *Toob* (2011): “Pa’no kun ining burabod kan pagkatawo maraot, maghelang, magluya? . . . Pag igwang namatean, sa lawas o sa isip, saro tulos ang gigibo: toob” (“Paano kung itong ubod ng pagkatao masira, magkasakit, manghina? . . . Kapag may nararamdaman, sa katawan o sa isip, isa lamang ang agad ginagawa: toob”)² (115).

Ano ang ibig sabihin ng toob, na tulad nga ng sinabi ni Jun Belgica, ay kabaligtaran ng baybay ng salitang boot? Sa huling bahagi ng kaniyang libro, sinimulan ni Jun Belgica ang pagpapaliwanag sa ibig sabihin ng toob sa pamamagitan ng pagpapaliwanag muna ng salitang boot: “Sa mga Bikolano, dakula an butong kan boot. Sa tataramon na ini nag-iitok an pakitawo: siring kan utang na boot, makusog an boot, maluya an boot, daing boot” (“Sa mga Bikolano, malakas ang hila ng boot. Sa salitang ito umiikot ang pakikipagkapwa-tao: tulad ng utang na loob, malakas ang loob, mahina ang loob at walang isip”) (115). Bagamat hindi literal na ibig sabihin ng boot ang loob (kasalungat ng labas), sinasakop din ng boot ang marami sa pagpapakahulugan ng salitang loob tulad ng makikita sa mga ibinigay na halimbawa ni Jun Belgica, maliban sa huling halimbawa na “isip” ang katumbas. Literal na ibig sabihin ng salitang boot ang ibig na makikita sa boot kong sabihon (“ibig kong sabihin”). Tulad ng lawak at pagkasalimuot ng sakop ng salitang loob, malawak at masalimuot din ang sinasakop ng pagpapakahulugan ng salitang boot. Kaya nga ayon kay Belgica: “Sarong dakulaon na kinaban para sa sarong para-surat an kinaban kan boot” (“Isang napakalaking daigdig para sa isang manunulat ang daigdig ng boot”) (115).

Mapalad tayo dahil maaari na natin ngayong masangguni ang mga pag-aaral sa Araling Bikolnon na tulad ng nalathala nang “Ako asin An Kapwa Ko: Pilosopiya nin Tawo” (I and My Fellow Human Being: The Philosophy of the Human Being) ni Fr. Wilmer Tria. Ani Fr. Tria: “Sa Bikol, sinasabot sya [boot] bilang pagmate (nakulgan mo an boot kan saimong magurang), bilang isip (may boot na an aki), bilang kamawotan (boot kong mag-adal), o bilang desisyon (ini an pagboot ko). Sa mga gamit na ini, gabos nagpapahayag nin panlaog na kapangyarihan nin tawo” (“Sa Bikol, inuunawa siya [boot] bilang pakiramdam (nasaktan mo ang loob ng iyong magulang), bilang isip (may isip na ang bata), bilang hangad o ibig (ibig kong mag-aral), o bilang desisyon (ito ang kalooban ko). Sa mga gamit na ito, lahat nagpapahayag ng panloob na kapangyarihan ng tao”)(35).³

Para naman kay Jun Belgica, maaaring ilagom ang ibig sabihin ng boot sa isang salita sa wikang Ingles: “self” (115). Ang boot ang sarili ng isang tao, o sa salita ni Fr. Tria, ang “ako” ng isang tao. Ito ang kaniyang paghangad, pakiramdam, pag-iisip at pagdesisyon. Ngunit makikita natin sa mga halimbawang ibinigay ni Jun Belgica sa itaas na ang pagdalumat ng boot sa tao ay hindi bilang isang ganap na nagsasariling nilalang. Gayundin naman ang pagpapaliwanag ni Fr. Tria sa pagpapatuloy ng kaniyang pagtalakay sa boot: “An pagkaboot iyo an boot na nagsusupay sa sadiri asin naihihiras sa saiyang kairiba” (“An pagkaboot ang boot na umaapaw sa sarili at naibabahagi sa kaniyang kapwa”) (37). Samakatwid, dahil ang boot ang espasyo ng *pakikitawo* (“pakikipagkapwa-tao”), ito na rin mismo ang espasyo ng kapwa. Kaya’t mauunawaan natin na ang *tawo* mula sa pagdalumat ng boot ay isang kapwa. Tulad ng naipaliwanag na sa atin ni Virgilio Enriquez ... (52), ipinakikita ng “kapwa” na ang pag-unawa ng Pilipino sa tao ay hindi isang nilalang na ganap na nagsasarili tulad ng ipinapakita ng pag-unawa sa tao ng kanluraning nosyon ng “self.” Sa kapwa, nasa iisang espasyo ang “ako” at ang “hindi-ako” na isang kapwa nga.

Gayunpaman, may nosyon ng “rugaring” na matutumbasan ng “sarili” na tinutukoy si Jun Belgica. Pinakukumplika ng salitang rugaring ang pag-unawa natin sa boot. Ginagamit din katunayan sa wikang Bikol ang kogneyt ng wikang Tagalog na *sadiri*. Bagamat ang boot at loob ay tumutukoy sa sarili na hindi sarili (kapwa), tutukuyin pa rin ito na rugaring o sarili/sadiri. Kumikilos dito ang rugaring/sarili/sadiri bilang pang-uri na tumitiyak sa boot/loob bilang pangngalan. Sa wikang Ingles maaari nating maitumbas ito sa salitang *own*. Sa kilos ng istraktura ng wika, mananatiling nag-uuri ang pang-uri sa isang pangngalan. Ibig sabihin bagamat tinitiyak ng rugaring/sadiri/sarili ang boot/loob mananatiling maghihigitan sa pagpapakakahulugan ang dalawang salita. Sa madaling salita, sarili natin itong *loob* na tinatakda naman na hindi natin ganap na sarili. Sa bandang hulihan ng kaniyang pagpapaliwanag sa toob, iiwan ni Belgica ang boot at gagamitin ang rugaring. Isa itong senyales na

kinakailangan niya sa bahaging ito ng kaniyang pangangatwiran ang bahagi ng boot na rugaring (ang bahagi ng loob na sarili). Ang rugaring ayon kay Jun Belgica ay maaaring masira, manghina at magkasakit kaya't kinakailangang gawin ang pagtoob: "Tanganing mabugaw an maraot na kalag, an dai nahihiling na nakikierok sa rugaring" ("Upang mabugaw ang masamang kaluluwa, ang hindi nakikitang nakikipanahan sa sarili") (116). Ang toob, kung gayon, ay koleksyon ng mga rawit-dawit na naglalayong maibalik ang rugaring (sarili) sa rugaring (sarili) mula sa kung anong hindi nakikitang hindi-sariling nakikipanahang espasyo ng sarili. Ano o sino itong hindi-sariling tinutukoy ni Jun Belgica na nakikipanahan sa sarili at kailangang bugawin at paalisin sa pamamagitan ng pagtoob? Kung ang boot ay pagdalumat ng tao bilang isang kapwa, ang tinutukoy na hindi nakikitang nakikipanahan sa rugaring ay hindi kapwa.

Idinaraos ang toob sa pamamagitan ng pagpapausok ng mga sumusunod na sangkap: бага, dahon ng oliba, kamanyang, at balahibo ng manok. Sisilaban ang mga sangkap na ito, hihipan hanggang umusok (Belgica Jr. 116). Dahil hindi nakalista sa *Vocabulario* ni Lisboa ang mga sangkap at mga hakbang na ito at wala rin sa diksyunaryo nina Mintz at Malanyaon, malaki ang posibilidad na ang kaalamang ito ni Jun Belgica ay kaalamang bayan na kinalakhan niya. Malinaw naman sa kaniyang mga rawit-dawit ang pagkalubog ni Jun Belgica sa rugaring niyang wika at kultura. Malay si Jun Belgica sa kaniyang wika at sining na, ayon na rin sa kaniyang pagkwekwento, ay mula sa kaniyang amang si Johnny Belgica. Ang koleksyong ito, pahayag ni Jun Belgica, ay "hali sa boot, pag-omaw sa tao, pag-omaw sa Kaglalang" ("mula sa loob, papuri sa tao, papuri sa Maykapal") (116). Gayundin, ipapaloob niya ang kaayusan ng koleksyon ayon sa Libro ni Job at sumisipi siya ng isang bahagi ng Libro ni Job sa simula ng bawat rawit-dawit. Kung gayon, maaari nating ihaka na ang ipinapaalis na hindi-sarili ng pagtoob ni Jun Belgica ay nakabatay sa pag-unawang Kristiyano: ang masamang espiritu o maaring ang demonyo mismo.

Ngunit sa malay, disiplinado at mahigpit na gamit ng wikang Bikolnon ni Jun Belgica sa kaniyang rawit-dawit, ang rugaring na binibigyang-hugis ng kaniyang mga rawit-dawit ay ang rugaring, ang boot ng tao na nanahan sa wika, sa partikular ang Pilipinong Bikolnon. At dahil sa wika nananahan ang boot ng tao, sa wika rin *nakikierok* ("nakipananahan") ang hindi-rugaring. Ito ang titiyakin ni Jun Belgica sa rawit-dawit na pinamagatan niyang "An Gabos na Ini":

Sa tataramon ini gabos nagpoon:	Sa wika ito lahat nagsimula:
Ginuyod kan agdang matinis	Hinila ng yayang matinis
Inapod kan panugang mahamis	Tinawag ng pangakong matamis
Pinapasan kan silot na lihis	Pinapasan ng parusang lihis

(5-8)

Ganito rin inilarawan ni Raffi Banzuela ang pagrawit-dawit ni Belgica sa kanyang animula sa koleksyon ng mga rawit-dawit ni Belgica: “Saiya an disiplina buda tibay sa paggamit ki mga taramon tangani matâwan ki mainit buda buhay na hangos an mga katotoohan siring man sa mga pagmate na nanok sa daghan o mga nakaluko sana sa mga pasiparang gilid kan pig-aagihan” (“Sa kaniya ang disiplina pati ang husay sa paggamit ng mga salita upang mabigyan ng mainit at buhay na paghinga ang mga katotohanan tulad din sa mga damdamin na nasa kailaliman ng puso o mga nakaluko sa mga hindi napapansing gilid ng mga dinadaan”).

Nasa wika ang katotohanang hindi napapansin. Ang katotohanang ito na mahigpit na kaugnay ng wika, ang sinasabi ni Fr. Alejo na tahanan ng tao at ng daigdig: “May ibinubunyag ang daigdig sa pamamagitan ng salita sa loob ng tahanan wika” (59). Sa kaso ni Jun Belgica, ang tahanan wika ay ang wikang Bikolnon. Wikang Bikolnon mismo ang pinapagsalita ni Belgica sa katotohanan ng tao at ng daigdig. Hihilahin ng mga rawit-dawit ni Belgica ang kausap nitong mambabasa sa mga “pasiparang gilid kan pig-aagihan” (“nalimutang/hindi na napapansin gilid ng mga dinadaan”) sa pamamagitan mismo ng mga salitang Bikolnon na “napasipara” (“nalimutan/hindi na napapansin”) na rin. Sa madaling salita, isa si Jun Belgica sa mga kabataang nakaramdam ng pambansang pagnanasa at pagkilos noong dekada sisenta at sitenta tungo sa paghahanap at pagpapalakas ng pambansang kasarinan. Ang rugaring na binibigyang-hugis sa mga rawit-dawit ni Belgica ay ang Pilipinong Bikolnon na nawawala sa sarili dahil sa pananahan ng wika at kamalayang banyaga sa rugaring nito. Ganito inilagom ni Lumbea ang pakiramdam at pagtugon ng mga manunulat noong mga panahong iyon:

To intellectuals shaken by the impact of a nationalist movement no longer content with “discussion” and insisting instead on “involvement”, a re-examination of the totality of Philippine culture became imperative. “Involvement” proved to be traumatic. Having been made aware that they were “mis-educated” by a system of education tailored according to the requirements of U.S. colonialism, the intelligentsia values they had thought and lived by, and salvage what they could admit that those values had been a sham and lend their efforts towards social change. Either alternatives necessitated a re-examination of consciousness. The consequent fear of identity loss drove writers and critics into what the popular shibboleth summed up as a “search for Filipino identity.” (58)

Sinabi ni Jun Belgica mismo na pulitikal ang kamalayang nagpapakilos sa grupo nila ng mga kabataang manunulat noong dekada sitenta. Hindi lamang nagaganap sa Kamaynilaan ang sinisimulan noon na pagkilos tungo sa Pilipinisasyon ng wika, kamalayan at kaalaman. Mahihiwatigan ang pagtingin ni Jun sa kasaysayan sa sagot

niya nang tinanong ko siya kung kailan siya ipinanganak: “founding of the Katipunan, 1951”. Ikinwento ni Jun kung paanong noong dekada sitenta ay isa siya sa mga kabataan sa Daraga at karatig *banwa* na minamatyagan ng militar dahil sa kaniyang pulitikal na paniniwala at pagkilos. Ito ang dahilan kung bakit ang kauna-unahan niyang rawit-dawit na inilathala ay hindi niya nilagyan ng kaniyang pangalan. Nagtatrabaho na noon si Jun pero dagdag pinagkakakitaan din niya ang pagsusulat. Taong 1975 noon nang may inihahandang publikasyon ang parokya ng *banwaan* (“bayan”) ng Daraga. Kinuha siya ng parokya para makatulong sa paglalathala nito. Nang matapos ang unang borador ng lathalain, nakita niyang may espasyong nangangailangang mapunan kaya’t kagyat siyang lumikha ng isang rawit-dawit. Gayunpaman, pagtutuwid ni Jun, hindi naman eksaktong isinulat niya nang oras na iyon ang buong rawit-dawit. Marahil, ani Jun, matagal na niyang nililikha ito sa kaniyang isipan at ang oras ng pangangailangan na iyon ang huling tulak para mabuo ito. Ipinapakita ng ganitong paglikha ni Jun Belgica ng rawit-dawit ang kaniyang kinalakhang tradisyon, at ang pagsasanay na nakuha niya sa kaniyang ama. Ikinwento ni Jun kung paanong kahit na naglilinis sila ng bahay ng kaniyang ama ay sinasanay siya nito sa pagrawit-dawit. Ang tradisyon na ito ng pagrawit-dawit sa *rugaring na tataramon* (“sariling wika”) ang gagamitin ni Jun Belgica sa paghihikayat sa kaniyang mambabasa na makabalik sa *rugaring*. Ipinapakita nga nito na bahagi si Jun Belgica at ang mga kasama niya sa grupo niyang mga kabataang manunulat noon na naghangad at kumilos para sa pagsasabansa ng kamalayang Pilipino. Para kay Jun Belgica, pagrawit-dawit sa wikang Bikolnon ang malinaw na kasangkapan nito.

Matingkad ito sa sino mang babasa ng mga rawit-dawit ni Jun Belgica. Kung ang pagiging semilinggwala ng Filipino ang larawan ng kaniyang kamalayang siyokoy,⁴ isang matatag na *rugaring* ang tatambad sa mambabasa ng mga rawit-dawit ni Jun Belgica. Bagamat gumagamit si Belgica ng mga Binikol nang mga salitang Kastila tulad ng *karnero*, *berde*, *martilyo*, malinaw sa mga rawit-dawit ni Belgica ang pagsisikap na gumamit ng mga salitang Bikolnon sa halip na Ingles o Kastila. Sumipi siya ng mga akdang banyaga sa simula ng ilan niyang rawit-dawit ngunit ang mga akdang ito ay nakasalin na (marahil siya rin ang nagsalin) sa wikang Bikolnon. Gayundin, wala akong nakitang kahit isang salitang Ingles sa kaniyang mga rawit-dawit. Makabuluhan din sa kaniyang malay at disiplinadong pagrawit-dawit sa wikang Bikol na hindi siya nag-atubiling gumamit ng mga salita at panlaping Tagalog. Ginamit niya halimbawa sa siniping rawit-dawit sa itaas ang salitang Tagalog na “*matinis*” na tumutugma sa salitang Bikolnon na “*mahamis*” (“*matamis*”). Hindi rin siya mangingimi sa iba niyang rawit-dawit na gumamit ng salitang Tagalog tulad ng “*lakad*” sa halip na “*lakaw*” para tumugma ito sa salitang “*titakad*” sa kaniyang rawit-dawit na *Lakad-lakawan* (65). Mahalagang ipunto ito sa sining ni Jun Belgica na malay sa hindi

paggamit ng mga salitang Kastila kung may salitang Bikolnon namang katumbas nito, at lalo't higit ang hindi niya paggamit ng kahit isang salitang Ingles na ginagamit na sa pang-araw-araw na pananalita ng mga Bikolnon. Sa madaling salita, ang lumilitaw na hindi rugaring sa mga rawit-dawit ni Belgica dahil mismo sa hindi nito paglitaw ay ang wika, at kung gayon, kamalayang Ingles/Amerikano.

Pansinin ang pagkakaiba ng wika ni Belgica sa isang bahagi ng isang pasalaysay na rawit-dawit na pinamagatang "Alimbabayod" at nailathala noong 1913:⁵

An sabi sacuyà nin sarong amigo	Ang sabi sa akin ng isang kaibigan
Inacusar daa sa salang "Maltrato"	Inakusahan daw sa salang "Maltrato"
an naguin dahelan siring sa dagnog co	ang naging dahilan ayon sa pakinig ko
sinorontoc daa an sarong soltero	pinagsusuntok daw ang isang binata

Tulad ng ibang mga wika sa Pilipinas, malaking bahagi ng leksikon ng wikang Bikolnon ay mula sa wikang Kastila. Sa iisang saknong na sinipi sa itaas, makikita agad natin ang mga salitang "amigo," "inacusar," "maltrato" at "soltero." Katunayan pawang ginagamit hanggang ngayon ang mga salitang ito sa pang-araw-araw na pananalita ng mga Bikolnon. Hindi na ginagamit sa ngayon ang salitang "katood" na katumbas ng "amigo/a." Hindi na rin ginagamit ang salitang "hagbayon" na matandang salitang Bikolnon para sa "soltero." Ibig sabihin para sa isang pararawit-dawit mahirap iwasan ang paggamit ng mga salitang inangkin na mula sa wikang Kastila dahil bahagi na ang mga salitang ito ng wikang Bikolnon. Sa mga rawit-dawit ni Jun Belgica, 21 sa kabuuang bilang na 43 na mga rawit-dawit ang gumamit ng mga salitang inangkin na ng wikang Bikolnon mula sa wikang Kastila. Ngunit halos lahat ng 21 rawit-dawit na mga ito ay hindi lalampas sa dalawang salitang Kastila lamang ang ginamit sa buong rawit-dawit. Makikita rin sa mga salitang ginamit tulad ng papel, martilyo, karnero, cargo, oras, boses at dios na kung hindi man walang katumbas sa wikang Bikolnon ay talagang bahagi na ng karaniwang pananalita ng mga Bikolnon.

Ngunit ang katiyakan at kahigpitan ng rugaring na wika ni Belgica ay hindi nga yaong nakahiwalay sa materyalidad ng daigdig. Ipapahayag niya ang paniniwalang ito sa kaniyang rawit-dawit na "Saro":

Ang dugo buda an daga saro:	Ang dugo at ang lupa isa:
Sain man bumulos, o masalod,	Saan man bumuhos, o masahod
Sa takyag, o sa puro kan muro	Sa baywang, o sa dulo ng daliri
Pulà o pula, sapa kan ulod;	Pula o pipi, nguya ng uod
Ano man an iwiwalat sa bulod	Ano man ang iniwan sa bundok
Baku sana timog an naghakot	Hindi lamang timog ang naghakot
May atang man sa dara na ikot;	May alay din sa dalang lambat;

An dugo dai nagbubulos, mimakot	Ang dugo hindi bumubuhos, sumisilab
An paga kan puso, an baga kan isip	Ang paga ng puso, ang baga ng isip
An daga dai nagsasalod, lilukot	Ang lupa hindi sumasahod, lumulukot
An kinang na sa balnang mina-osip;	Ang kinang na sa balnang nag-oosip;
An dugo buda an daga sarō	Ang dugo at ang lupa isa
Siring, an nagsalod kan nagturo	Ganito, ang umagos ang nagturo ⁵

(1-14)

Ganito nga ang mahigpit na pagkakalingkis ng wika at ng daigdig na makikita, halimbawa, sa anyo ng bugtong, ayon kay Fr. Alejo: “Ang nagbubugtungan at ang tanang nagkakasundo sa loob ng isang tunay na komunikasyon ay nagiging isang pamayanan ng katotohanan” (48). Tulad nga ito ng totoo na nasa imahe (wika) na ayon kay Nietzsche ay pinagkakasunduan, at kung gayon pinananatili ang mga nagkakasundo sa pagkakaisang ito. Ito ang “pananaw” na sa wika naman ni Salazar ay bumubuo at nagbibigkis sa “tayo.” Ang daigdig ng katotohanan na nananahan sa wika ang binibigyang-hugis ni Belgica sa kaniyang mga rawit-dawit kung saan niya tayo niyayayang manahan. Sa pagpapatuloy ng kaniyang rawit-dawit na “Saro”:

Gayod, an osipon ititago	Wari, ang osipon tinatago
An dugo, an daga, o an sigkat	Ang dugo, ang lupa, o ang bilis ng pintig
kan daghan, o hangos na sinugo	ng puso, o ang hininga na sinugo
kan mga halunan, daing sukat	ng lalamunan, walang sukat
An mga parumdom, mapapakat	Ang mga alaala, mabuburat
lamang an ulo-ulo paghalat	lamang ang ulo-ulo paghinhintay
Sa saiyang kuko na magsakat	Sa kaniyang kuko na umakyat
Sa askad na sa dagat winalat;	Sa alat na sa dagat iniwan;
Ang dugo buda an daga sarō.	Ang dugo at ang lupa isa.
Sain daw an agrangay masarō?	Saan kaya ang hinaing makikiisa?

(19-28)

Anak nga ng kaniyang panahon si Jun Belgica. Ipinanganak noong taong 1951 kaya’t nagbinata noong dekada sienta at sitenta. Dekada limampu nang bumulusok ang nakalathalang maikling kathang Bikolnon sa pamamagitan ng rehiyonal na magasing *Bikolana*. *Osipon* (“maikling katha”) ang salitang ginamit ng magasin para sa mga nilathala nitong mga maikling kathang Bikolnon.⁶ Hindi kukulangin sa tatlong osipon ang nilathala nito bawat isyu. Taong 1956 nang huling lumabas ang magasing *Bikolana*. Mula taong 1951 hanggang 1956 masigasig na naglathala ng kanilang mga osipon ang mga Bikolnong parasurat sa mga isyu ng *Bikolana*. Kabilang sa mga manunulat ng mga osipon sa magasing ito sina Ana T. Calixto, Patricio M. Janer, Rogelio Basilio, Adolfo Camposano, Apolonio Buban, Rachel D. Romero, Fe Ty Uy at iba pang mga manunulat. Sa mga osipon ni Calixto, lumalabas na pangunahin sa mga alalahanin ng mga Bikolnon sa mga panahon na iyon ang posibilidad na pagkawala ng

sarili ng Bikolnon sa harap ng lakas ng Maynila. Marami sa mga pangunahing tauhan ni Calixto ang nawawala o nasisira ang sarili kapag umaalis sa banwaang Bikol. May dalagang umibig sa isang mestizong taga-Maynila ngunit magnanakaw pala. May isang binatang matagal na naghanap ng dalagang taga-Maynila para mapangasawa ngunit sa katapusan ay isang manlolokong puta pala ang napili niyang mapangasawa. May isang binatang nagtaksil sa *kahimanwang* (“kababayang”) kasintahan ngunit ang napangasawa pala ay nabiktima na rin ng Maynila sa katauhan ng isang banyagang itim.

Ngunit hindi napagtagumpayan ng mismong magasin ang lakas ng wikang Ingles at Tagalog. Sa isa sa pinakahuling isyu ng *Bikolana*, ilalagay nito bilang larawan ng pabalat ang larawan ng isang magandang Bikolana. Sa intervyu ng manunulat ng magasin sa dalaga, aaminin ng dalaga na isa sa libangan nito ang basahin ang Tagalog na magasing *Kislap* (at hindi ang *Bikolana*). Maliban sa mga babasahing Tagalog, lumabas na rin sa Bikol ang *Bicolandia*, ang magasing lumabas noong 1956, na tulad ng ipinapahiwatig ng pangalan nito ay isang lathalain sa wikang Ingles. At kagaya nga ng ipinahayag ni Jun Rafael Belgica na “uso baga ang Ingles kaito” (“uso, di ba, ang Ingles noon”) (Personal na Panayam), sa wari’y natigil na ang mga parasurat na Bikolnon sa pagsulat sa sariling wika.

Sa harap ng ganitong pagkawala sa rugaring, magsisimula si Jun Belgica na magsulat at magdedesisyong magsulat sa sariling wika sa taong 1975. Bagaman nagsisimula na noon ang kilusan sa akademiya tungo sa Pilipinisasyon ng pag-alam (metodolohiya) at kaalaman (mismong inaalam/pinag-aaralan), ang tuon ay ang pagpapatatag ng wikang Tagalog sa harap ng wikang Ingles. Idadaing ni Lumbera na sa taong 1965, “anyone studying vernacular literature was likely to reach dead ends and to receive only minimal help from so-called authorities” (“The Rugged Terrain” 87), at hanggang sa taong 1977 ituturing niyang “malubak” ang larangan ng pag-aaral ng tinatawag niya noong panitikang bernakular.⁷

Tinalakay sa itaas ang pagsisikap at paggigiit ni Jun Belgica na makabalik sa rugaring ang Bikolnon na naagaw ng kamalayang banyaga sa pamamagitan ng kaniyang mga rawit-dawit. Lumilitaw sa kaniyang mga rawit-dawit ang pag-unawa na nananahan ang *boot* sa rugaring na wika. Samakatwid, ang *pagtotoob* o pagbugaw sa kamalayang banyaga ay sa pamamagitan ng pagbabalik sa rugaring na wika. Sa susunod na bahagi ng panimulang pag-aaral na ito sa mag-amang Belgica at sa kanilang sining, binabalikan ang panahon kung kailan nagsimula at tumatag ang pag-agaw ng banyaga sa rugaring na kamalayan sa pamamagitan ng pagtalakay sa buhay at sining ni Johnny Belgica.

Banyaga: Nakikierok sa Rugaring

Jun kung tawagin si Belgica dahil tulad ng maraming mga anak na lalaking Pilipino, kapangalan niya ang kaniyang ama, si Juan Rafael Belgica Sr.⁸ Ngunit hindi lamang sila pareho ng pangalan, pareho rin silang para-surat. Kung Jun ang palayaw ng anak, Johnny naman ang palayaw ng tatay, bagay na nagpapakita kaagad ng panahong nagsilang at humubog sa tatay ni Jun. Johnny ang kaniyang ginamit sa mga nilathala niya sa lingguhang diyaryong *An Parabareta*. Naglathala si Johnny Belgica ng mga rawit-dawit, balita at osipon sa wikang Ingles sa lingguhang diyaryong *An Parabareta* sa mga isyu nito noong taong 1939.

Nagsulat din sa wikang Bikolnon si Johnny Belgica. Katunayan, naalala ni Jun na kilala ang tatay niya sa mabilis na pagrawit-dawit. Iniimbitahan ang tatay niya sa iba't ibang okasyon at hinihingan siyang magrawit-dawit. Ganito rin ang sasabihin ni Johnny Belgica mismo sa isa sa mga rawit-dawit (*Inaguracion*) na tinipon niya:

Casobagong odto, aco pinocawan Haling pagkatorog, aco dinarahan Copia nin programa, aco tinaohan Asin ta nasurat, sarong casogoan	Kaninang tanghali, ako ginising Mula pagkatulog, ako dinalahan Kopya ng programa, ako binigyan At nakasulat, isang kautusan
Sacoyang bina(s)a, saindong programa An sacoyang ngaran, iyo cong nakita Pagboot na sogo, Alcalde nin banwa Na iyong na lagda, magtula ca gaya	Aking binasa, sa inyong programa Ang aking ngalan, ang aking nakita Kalooban na utos, Alcalde ng bayan Na iyong lagda, magtula ka ang sabi
Sa siring na sogo, aco nacobhaan Ta con an tula бага, dai co mahaman Boot asin isip, aco masosopgan Sacoyang pinirit, ini an nahaman.	Sa ganitong utos, ako kinabahan Dahil kung ang tula, di ko magawa Loob at isip, ako mahihiya Aking pinilit, at ito ang nagawa.

(5-16)

Makikita natin sa tatlong saknong na sinipi sa itaas, na si Johnny Belgica ay anak ng tradisyonal na pagrawit-dawit. Lalabindalawahin ang pantigan ng bawat linya, bawat saknong ay may apat na linya, at tumutugma ang huling pantig ng bawat linya sa bawat saknong. Ganito ang anyo ng rawit-dawit na salaysay ng Bikol tulad ng *vida* at *korido*. Tulad ng *korido*, nagsisimula rin ang kaniyang rawit-dawit sa pakikipag-usap sa kaniyang mga tagapakinig. Isang senyales ito hindi lamang ng kaniyang kinagisnang tradisyon kundi ng kalakasan pa rin mismo ng tradisyon sa panahon ng kaniyang paglikha ng rawit-dawit. Ang okasyon ay isang pormal na pagtitipon na tulad ng binanggit sa rawit-dawit ay kabilang ang mayor ng banwaang Daraga sa mga dumating.

Inagurasyon ng isang asosasyon ng mga magsasaka na pinangalanang FACUMA, na ayon sa rawit-dawit ay may layuning tumulong at magpautang sa mga magsasaka. Marahil isa itong kooperatiba na may suporta ng lokal na pamahalaan. Katunayan, ayon kay Jun Belgica, ang “Forte ni ama su recited poems...minsan impromptu ta he was sikat kaito for coming up [with a poem] in an instant” (“Forte ni ama ang recited poems...minsan impromptu dahil he was sikat noon for coming up [with a poem] in an instant”) (Personal na Panayam).

Ipinanganak si Johnny Belgica noong Marso 8, 1917 sa Bacacay, Albay, isang banwa sa hilagang-silangan ng siyudad ng Legazpi. Labing-apat na taon siya nang lumipat siya sa Gogon, Legazpi marahil para mag-aral ng haikul. Sa murang edad na 14 ay makikita na kay Johnny ang kasipagan at determinasyon sa buhay. Habang nag-aaral sa Albay High School ay nagtatrabaho si Johnny sa iba’t ibang *oma* (“sinasakang lupa/palayan”) at bodega sa Legazpi. Inabot siya ng anim na taon sa haikul bago makatapos noong 1937. Sa loob ng isang taon pagkaraan ng kaniyang pagtatapos sa haikul, ay nakapagtrabaho si Johnny sa minahan sa Paracale, Camarines Norte at bilang konduktor ng ALATCO, ang kompanya ng bus sa Bikol na pagmamay-ari ng tatlong retiradong sundalong Amerikano. Ipinadala si Johnny sa Fort William McKinley noong Enero 1938. Anim na buwan lamang ang itinagal ni Johnny sa kampo; nagtapos siya bilang isang *radio operator* noong Hunyo 1938. Bagaman nasa isang kampo militar, makikita sa tulang “Stroll” na inilathala ng *An Parabareta* noong Pebrero 1, 1939 na hindi tumigil si Johnny sa kaniyang interes sa pagsulat.

Agosto 29, 1938, dalawang buwan pagkaraan niyang matapos ang pagsasanay para maging isang radio operator, kinuha si Johnny bilang isang *emergency teacher* sa Pawa, Manito, Albay. Dito nagsimula ang buhay ni Johnny bilang isang guro. Dalawampu’t isang taong gulang na siya noon. Tumagal ang kaniyang pagiging guro ng mahigit na tatlong dekada. Marahil ang pagiging guro niya ang nagbigay sa kaniya ng pagkakataon na mas bigyan ng panahon ang kaniyang pagsusulat. Sa mga isyu ng taong 1939, ilalathala ng *An Parabareta* ang mga tula at osipon ni Johnny. Larawan si Johnny ng isang kabataang puno ng sigasig at sipag. Dalawampu’t dalawang taong gulang pa lamang siya noon nang malathala ang mga akda niya sa *An Parabareta*. Maliban sa pagtuturo at pagsusulat ng mga rawit-dawit, makikita sa ilang anunsiyo sa *An Parabareta* ang kaniyang iba pang aktibidades: miyembro siya ng Radio Transmitter Association (US), miyembro siya ng 39ers’ Club sa Manito, Albay, isa sa mga nagsulat ng *by-laws* ng 39ers’ Club at tumutulong din siya sa mga kabataang atleta ng Pawa Public School.

Sa pagkaalala ni Jun Belgica sa wikang Bikol lamang *nagsurat* (“nagsulat”) ang tatay niyang si Johnny. Makikita ang kakayahan ni Johnny sa sariling wika sa kaniyang

tatlong rawit-dawit na inilathala ng *An Parabareta* noong taong 1939. Ang pamagat ng mga rawit-dawit ay ang “Con Mala Pa Sana,” “Halat co Guiraray” at “An Payag sa Bukid.” Sumulat man sa wikang Ingles si Johnny, walang dudang wikang Bikolnon ang kaniyang rugaring. Pansinin ang tatlong saknong sa ibaba mula sa rawit-dawit na “Con Mala Pa Sana”:

Con mala pa sana, aco maging paros	Kung sakali man, ako maging hangin
Sa saimong harong, aco magdadagos,	Sa saiyong tahanan, aco tutuloy
An saimong daplos, mamarang padagos,	Ang iyong daplos, matuyo nang tuloy
Aco mamidbid mo na aco an doros.	Ako makikilala mo na ako ang hangin
Dadarahan taca parong na mahamot,	Dadalhan kita samyong mabango,
Hale sa daghan co anas pagcamoot,	Galing sa puso ko pawang pag-ibig,
Aco magdadara magña caugmahan,	Ako magdadala manga kaligayahan,
Iyong mapaumay magña casakitan.	Siyang papawi sa mga paghihirap.
Con magparigos ca, na domog an bohoc,	Kung maliligo ka, na basa ang buhok
Sacong hoyophoyop, saimo madoloc,	Aking pag-ihip, sa iyo lalapit,
Iyong mapamara, iyong magsosohot,	Siyang magpapatuyo, siyang susuot
Diyan sa bohoc mo iyong mapahámot.	Diyan sa buhok mo siyang magpapabango.

(1-12)

Gayunpaman, ipinanganak nga si Johnny ng kaniyang panahon. Ipinanganak, lumaki, nag-aral at nagturo siya sa panahong ang wikang Ingles ang ipinapalaganap, itinuturo at pinag-aaralan bilang wika hindi lamang ng edukasyon kundi wika ng kultura at panitikan. Tulad ng maraming guro noong panahon niya, nagturo si Johnny bagaman wala pa siyang digri sa pagtuturo. Kahingian ng istrategiya ng pananakop na maituro agad at maipalaganap ang wikang Ingles. Isa si Johnny sa mga guro sa panahon na iyon. Tulad ng nabanggit na sa itaas taong 1937 nang matapos siya sa haikul at agad siyang nagturo noong 1938. Hindi nagsayang ng oras si Johnny matapos ang ikalawang digmaang pandaigdig; taong 1946 ay sinimulan na niya agad ang kaniyang pag-aaral sa kolehiyo. Ngunit hindi madali ang kalagayan niya noon. May asawa na siya noong nagsimula siyang mag-aral sa kolehiyo at ipinanganak ang panganay niya noong unang taong ding iyon ng kaniyang pag-aaral. Hindi muna siya nakabalik sa pagtuturo noon habang nag-aaral. Si Johnny mismo ang nagkwekwento ng kahirapan na kaniyang dinanas noon sa isa sa mga *speech* na nasa kaniyang personal na koleksyon ng mga akda na pinamagatan niyang *Through Tears and Laughters (Data Bank of Self)*. Katatapos pa lamang ng giyera noon at kung hindi man sira-sira ang mga gusali ay mga panandalian lamang para may magamit: “. . . the dilapidated temporary buildings which I had helped put-up and was paid P2.00 a day by Mr. Reyes. I could vividly recall my work here . . . as an electrician, typist, messenger, carpenter, mason, actor, scouter and [doing] almost all types of work-activities.” (w.p.)

Dahil katatapos pa lamang ng giyera at marahil dahil sa kurso na rin mismo, lima lamang silang lalaki noon sa kanilang klase ngunit apat na lamang ang nakapagtapos: “We were only five males in a class of sixty and one male student died on graduation day with T.B. One was nearly down[ed] by typhoid fever ... [W]hen I enrolled in 1946 I was weighing 125 pounds and on graduation day ... I weighed 89 pounds.” (w.p.)

Ngunit ang marahil pinakamasakit na pangyayari kay Johnny ay ang pagkamatay ng kaniyang panganay noong unang taon niya sa kolehiyo. Sa kabila nito, tanda ng katatagan at determinasyon ni Johnny sa personal at propesyunal na bahagi ng kaniyang buhay ang pagpapatuloy niya ng kaniyang pag-aaral hanggang sa matapos. Kung ang kapatid na babae ni Shakespeare ayon sa imahinasyon ni Woolf ay hahadlangan sa kaniyang pagsusulat ng kaniyang pagkababae, aagawin ang panulat ni Johnny ng kaniyang kalagayang materyal at higit pa dito ng layuning kolonyal ng Amerika.

Batay sa mga nailathala niya sa mga isyu ng *An Parabareta* noong taong 1939, halos tuluy-tuloy sa pagsusulat si Johnny sa kabila ng kaniyang pagtuturo na noon sa Pawa Public School. Marahil dahil na rin mismo ng kaniyang pagtatrabaho bilang guro na bahagi ng tungkulin ang pagiging bihasa sa wikang Ingles, aagawin ang kaniyang panulat ng banyagang wikang ito. Bagamat may inilathala siyang tatlong rawit-dawit sa wikang Bikolnon sa *An Parabareta*, maglalathala si Johnny ng 12 tula sa Ingles at tatlong osipon sa wikang Ingles. Makikita ang sigasig at sipag ni Johnny sa pagpapakabihasa sa wikang Ingles sa kaniyang mga tula sa wikang ito. Ang dulas ng tugmaan ng kaniyang mga rawit-dawit sa wikang Bikolnon ay gagawin rin niya sa kaniyang mga tula sa wikang banyaga bagamat hindi kasing-higpit ng tugmaan ng kaniyang mga rawit-dawit at kasing-linaw at lalim ng kaniyang mga imahe ang kaniyang mga tula sa wikang Ingles. Gayundin, lahat ng tatlo niyang rawit-dawit sa wikang Bikolnon na inilathala sa *An Parabareta* ay mas mahaba kaysa kaniyang mga tula sa wikang Ingles maliban sa isa.

Sa kaisa-isang mahabang tula sa wikang Ingles na inilathala sa *An Parabareta*, makikita natin ang kilos ng pagbabanyaga: ang higitan ng banyaga at rugaring. Pinamagatang “Pabling and the Pig,” may habang 13 saknong ang tula na isang salaysay. Sa ilalim ng kaniyang pangalan, ibabahagi ni Johnny na ang tulang ito ay “adopted from the story, Pabling and the Pig, character and conduct, fifth grade” (8). Tulad ng mga kwento sa mga teksbuk ngayon, malinaw na layunin ng kwento ni Pabling na turuan ang mga estudyante na maging malinis, at sabihin pa, masunuring mga bata. Gayundin, ang pagbasa ng kwentong ito ay pagsasanay na rin ng mga estudyante mismo sa wikang Ingles.

Gayunpaman, ang mismong pagsasarawit-dawit ng kwento ay tanda ng tradisyong tinutuntungan ni Johnny Belgica. Lumaki si Johnny sa mga unang dekada ng siglo beinte, panahon kung kailan ang salaysay ay itinutula pa rin. Panahon ito ng kasikatan pa rin ng *korido*, isang anyong likas ang pagsasaawit muli ng mga salaysay mula sa iba't ibang pinagmulan (kwentong bayan, kasaysayan, mga kwento mula sa Biblia, mga alamat mula sa ibang bansa, atbp.). Sa madaling salita, ang muling pagsasalaysay sa anyong rawit-dawit ni Johnny Belgica ng isang kwento mula sa isang teksbuk na marahil ginagamit niya sa pagtuturo, ay isang likas na gawain ng isang pararawit-dawit noong panahon niya. Gayundin, ang mga imaheng gagamitin ni Johnny sa kaniyang rawit-dawit ay mga imaheng Bikolnon: putik sa tabi ng mga bahay, inaheng manok na nagkakaykay sa lupa at maruming baboy.

Ngunit nasa rawit-dawit na ito rin ang senyales na nababanyaga si Johnny. Tumutugma rin ang huling pantig ng mga linya ng rawit-dawit bagamat mahihiwatigan natin ang pagsusumikap ni Johnny sa wikang Ingles sa mga salitang ginagamit niya. Hindi niya gagamitin ang pangnagdaang anyo, halimbawa, ng isang pandiwa upang mapanatili ang tugma, tulad sa makikita sa dalawang linyang ito mula sa “Pabling and the Pig”:

His mother, teacher can't be blame
If they called him with bad name. (11-12)

May mga salita rin na tumutugma ngunit hindi angkop sa pagpapakahulugan tulad ng linyang ito sa tula ring ito:

Look at your clothes are not mend[ed]
I am clean when I passed the lame,
She walked proudly in the plane. (21-23)

Posible din na ang kalagayan noon ng paglalathala ang dahilan ng ilan sa mga salitang ito. Gayunpaman, sa kabila ng pagkabanyaga ng wikang Ingles, lilitaw ang disiplina at sining ni Johnny sa mga akda niya sa Ingles. Makikita natin ang kaniyang disiplina sa pagsulat sa mga salita sa wikang Ingles na ginamit niya. Ang paglikha ng mga imahe gamit ng mga salita ay pagtitiyak sa harap ng kawalan ng katiyakan at kalikutan ng wika. Sa mga tula ni Johnny sa wikang Ingles lilitaw ang kaniyang determinasyon at sining sa gawaing ito sa kabila ng pagiging banyaga ng wikang Ingles sa kaniya. Sa tula pa rin na “Pabling and the Pig,” mahuhuli niya ang imahen ng isang naglalakad na kalabaw sa linyang “An old carabao came lumbering [by].” Nasa pandiwang “lumbering” ang bigat ng bawat hakbang ng paglalakad ng kalabaw at ng bagal ng paglalakad nito. Muli makikita natin ang kahigpitan at katiyakan ng bokabularyo sa Ingles ni Johnny sa paggamit niya ng pandiwang “squealed” sa linyang “Don't go, Pabling, squealed the pig.”

Dahil isang guro sa pampublikong paaralan, hindi kataka-taka ang lakas ng hila ng wika at kulturang Ingles kay Johnny. Tulad ng ipinapahiwatig ng tulang “Pabling and the Pig,” ang mga binabasa ni Johnny ay mga libro rin na ginagamit sa pagtuturo o kasama sa kurikulum noon. Inilathala ng *An Parabareta* ang isa pa uling tula sa wikang Ingles ni Johnny noong isyu nitong may petsang Enero 11, 1939. May pamagat na “New Year Resolutions” ang tula na may labindalawang saknong para sa bawat buwan. Iniisa-isa ng tula ang mga pangunahing pangyayari sa buong taon batay sa buwan. Larawan ang tula ng naghihigitang lakas sa boot ni Johnny. Ipagdiriwang niya, aniya sa tula, sa buwan ng Oktubre ang anibersaryo ng pagmamahalan nilang magkasintahan sa pamamagitan ng pagbibigay sa kasintahan niya ng isang singsing. Dahil isang guro, dalawa sa mga buwan ang tumutukoy sa siklo ng taon ng pag-aaral sa Pilipinas, ang Marso (pagtatapos) at Hunyo (pagbubukas ng taong akademiko). Isang Pilipinong Bikolnon, tutukuyin ni Johnny ang buwan ng Mayo bilang “happiest month of the year.” Buwan ng mga piyesta ang Mayo kaya’t masaya ang binata pa noong si Johnny: “I’ll dance, and sing, and cheer.” Nasa tula rin ang ulan tuwing buwan ng Setyembre na hindi nawawala sa buhay Bikolnon at Pilipino. Ngunit makikita rin sa kaniyang tula ang panghihimasok ng mga pananakop ng mga Amerikano sa daloy ng buhay ng mga Pilipino, o sa ibang salita ang pagbabanyaga ng kamalayan ni Johnny. Ipinagdiriwang aniya sa tula, sa buwan ng Hulyo, ang *Independence Day*. Gayundin, tutukuyin ni Johnny ang Pebrero na buwan kung kailan ipinagdiriwang ang buhay ni George Washington, at dahil dito:

On February, I resolve [d]o
To write something for the hero
Something about Washington day,
To honor him without delay. (5-8)

Para sa buwan ng Nobyembre, ipinagdiriwang din ani ni Johnny, ang *Thanksgiving Day*. Bagamat sasabihin rin niya dito ang Araw ng mga Bayani at

I resolve to write again
something of our great men. (43-44)

Pansinin na gagamitin ni Johnny dito ang panghalip na “our” na hindi niya ginamit para tukuyin si Washington. Ngunit tulad ng kaniyang ipinangako sa tulang ito, maglalathala si Johnny sa *An Parabareta* ng isang anekdota tungkol kay Washington at isang tula para kay Washington sa isang isyu noong Pebrero 1939 sa *An Parabareta*.

Halos lahat ng kaniyang mga akda ay patula – nasa wikang Ingles man ito o nasa wikang Bikolnon. Bagamat patula, ilan sa kaniyang mga rawit-dawit ay osipon. Ibig sabihin, may isinasalaysay ang mga ito. Ganito rin ang kaniyang tula sa wikang Ingles

na “Pabling and the Pig” na ang pinaghalawan na akda sa teksbuk na binanggit ay isang maikling kwento sa Ingles. Dagdag na patunay ito na lumaki si Johnny sa tradisyon ng pagsusulat na ang pag-osip o pagsasalaysay ay patula. Makikita naman natin sa mga tula sa wikang Ingles ni Johnny ang kaniyang kasanayan sa kahingian ng tradisyon na ito. Ang mga tula niya sa wikang Ingles ay may tugmaan na humihingi sa pararawit-dawit ng malawak na hawak sa bokabularyong Ingles. Ngunit totoo rin na hindi naman maaaring sumunod sa indayog ng pantigan ng rawit-dawit ang mga tula sa Ingles kaya’t wala ito sa mga tula ni Johnny sa wikang Ingles.

Tatlo sa mga inilathala ni Johnny sa *An Parabareta* ay nginalanan ng *An Parabareta* na *short story*. Wala akong nakitang isinulat niyang osipong Bikolnon na nasa anyong tuluyan – nakalathala man o hindi. Waring sa wikang Ingles lamang siya sumubok na sumulat ng osipon na tuluyan. Iba ang hihingin ng anyo ng maikling kwento sa Ingles kay Johnny bilang manunulat. Sa halip na katiyakan ng salita na tumutugma, isa sa mga hihingin ng anyo ng maikling kwentong realistiko kay Johnny ang paglikha ng tauhan. Hindi maaaring madaldal ang nareytor o para-osip sa maikling kwentong realistiko. Hindi niya maaring ilagom ang salaysay. Bagkus, ang ituturo sa mga kwentistang manunulat ay ang laging itinuturo na nga sa kanila: ipakita, ipaamoy, iparinig, ipalasa, iparamdam.

Lahat ng tatlong osipon sa Ingles na isinulat ni Johnny ay mga kwento ng pag-ibig. Kwento ng isang gurong lalaki na may nililigawan na guro rin na dalaga sa eskwelahan kung saan siya inilagay na magturo. May pamagat na “His First Blunder” ang kwento ay may pagkakomiko dahil ang itinutukoy dito na pagkakamali ng pangunahing tauhan ay paggamit niya ng bolpen na may pulang tinta sa pagsulat niya sa nililigawan niyang dalagang guro. Dahil sa paggamit niya ng bolpen na may pulang tinta, nagalit ang nililigawan niyang dalaga kaya’t hindi tinanggap ang kaniyang pag-ibig. Inilathala sa isyung may petsang Marso 8, 1939, ang interesante sa osipon ay ang pagpapatawa nito sa pamamagitan ng paglalarawan ng isang karanasan ng isang guro. Bagamat isang pagtatangka sa realistikong osipon, umaalingawngaw ang osipon ng kwentong pambayan na ang tinutuntungan ay ang kamalayang *pambanwa* (“pambayan”). Hindi nito nilalayon na ikwento ang nakalulungkot na kwento ng isang indibidwal na tauhan sa halip ay ang sama-samang pagtawa sa kaniyang pagkakamali na nagbunga ng hindi pagsagot sa kaniya ng matamis na oo ng dalaga. Ipinapakita ng osipong ito na hindi lamang ang wikang Ingles ang banyaga kundi maging ang anyong realistikong osipon.

Sa isang banda, mamamalas sa osipong ito ang mga tanda ng pagsisikap ni Johnny na makalikha ng isang realistikong osipon. Sa halip na ilagom ang mga sinasabi ng mga tauhan, halimbawa, “iparinig” ni Johnny sa mga mambabasa ang mga sinabi mismo

ng mga tauhan sa isa't isa. May pagtatangka rin na pumasok sa isipan at damdamin ng mga tauhan: "At one time, he went to see his principal to ask for some supplies. When he arrived there, he was embarrassed to see a familiar face"(6). Dagdag na senyales ang haba ng osipong ito na humihigit nang kaunti sa isang pahina. Agosto pa ilalathala sa *An Parabareta* rin ang osipon ni Juan R. Nicolas sa wikang Bikolnon na lumalayo na sa osipon na nakatuntong sa kamalayang pambayan kaya't nauna si Johnny Belgica sa pagtatangkang ito kay Nicolas ng humigit-kumulang apat na buwan.

Humihigit din nang kaunti sa isang pahina ang isa pa niyang osipon sa Ingles na may pamagat na "In the Rice Fields." Sa osipong ito na inilathala noong Abril 19, 1939, isang estudyante sa haikul ang pangunahing tauhan na si Pepe. Iwan pansamantala ni Pepe ang kaniyang pag-aaral para tumulong sa kaniyang ama sa *pag-ooma* ("pagsasaka").

It was a fine Monday morning when Pepe [. . .] his work. His father assigned him to pull the seedlings from the seed beds. He was accustomed to hard field work so he did not complain. [. . .] the last two years he did not work in the field [. . .] he stayed with his uncle in the city. Now [. . .] was back home-so he'll work again in the fields. His soft white hands will then be turn[ed] [. . .] hard working one[s]. (8)

Larawan si Pepe ng isang karaniwang mag-aaral sa mga pampublikong pampaaralan. Si Johnny mismo ay kinailangan ng anim na taon bago siya makatapos sa haikul dahil sa pagtatrabaho. Makikita sa tauhan ni Pepe ang tagisan ng mga imahe ng siyudad at baryo tulad ng ipinapahiwatig ng pagbanggit sa mangyayaring pagbabago sa kaniyang mga kamay. Habang tinutulungan ang kaniyang ama, iniisip ni Pepe ang posibilidad na makita siya ng isang dating kaklaseng babae sa oma at ang hiya na mararamdaman niya. Gayunpaman, pipiliin ni Pepe sa katapusan si Naty, ang *kahimanwa* ("kababayan") niyang dalaga. Sa madaling salita, sa kabila ng kilos ng pagbabanyaga sa pagtatangka ni Johnny Belgica na makasunod sa kanluraning padrong pampanitikan, lumilitaw pa rin sa osipong ito ang paghila ng rugaring kay Johnny.

Humigit kumulang labing-isang buwan bago ilathala ni Valerio Zuñiga ang kaniyang "An Sacong Aginaldo" sa *An Parabareta* rin mismo,⁹ magpapamalal na si Johnny ng kakayahan sa pagsulat ng realistikong salaysay sa kaniyang osipong "Two Happy Hearts." Ito ang kauna-unahang osipon sa wikang Ingles ni Johnny na ilalathala ng *An Parabareta* noong Enero 25, 1939. Ito ang pinakamahasag na osipon sa wikang Ingles ni Johnny. Mas mahaba ito nang kaunti kaysa sa dalawa pang osipon ni Johnny. Malinaw rin na isang pagtatangka ito sa isang realistikong osipon. Ang kahusayan nito ay nasa panunuot sa isipan at damdamin ng pangunahing tauhan. Isa rin itong kwentong pag-

ibig, at muli ang pangunahing tauhan ay isang lalaki. Sa malaking bahagi ng osipon, ipinaririnig ng osipon ang iniisip ni Tony, ang pangunahing tauhan. Malaki ang kinalaman ng pagpaparinig nito sa pangunahing suliranin ng osipon: pagtatangkang makatiyak kung sino ang talagang minamahal ni Tony sa dalawang babaeng kapwa napalapit sa puso niya. Sa pagsisikap niya na maging matapat sa sarili, bumalik siya sa mga sandali na kasama ang bawat isa. Kaya't maliban sa pagpaparinig sa mga iniisip niya tungkol sa mga sandaling binabalikan niya, mararamdaman din ni Tony (at ng mambabasa) ang nararamdaman niya noong mga sandaling iyon.

He had felt her tremble in his arms in a time of frightful period, he had felt her cling about his neck, confident that he could save her, and the memory of her quivering form, her short round-clinging arms thrilled him with the same old emotion he had mistaken for love. . . .

As he asked himself these questions he felt a strange sensation creeping over him, thrilling him from his head to his feet . . . (6-7)

Nakikipagbunong-braso pa rin si Johnny sa wikang Ingles sa osipong ito. Ngunit kung aalalahanin natin na katatapos pa lamang niya ng haiskul, nagtuturo na noon kasabay ng iba pa niyang pinagkakaabalahan noon, malinaw dito ang determinasyon at disiplina ni Johnny sa pagsusulat. Marahil kung nabigyan siya ng mas maraming panahon at kung hindi naudlot ng giyera ang daloy ng mga pangyayari sa mga susunod na buwan, mas lalong huhusay pa si Johnny sa pagsusulat ng osipon kahit man sa wikang Ingles ito.

Sa mga akda niyang tinipon sa *Through Tears and Laughters (Data Bank of Self)*, walang osipon sa wikang Bikolnon man o sa Ingles. Tulad ng pagkakaalala ni Jun Belgica, lumilitaw sa katipunang ito na rawit-dawit ang anyong pinakagusto ni Johnny. Hindi lamang rawit-dawit ang anyong pinakagusto ni Johnny, kundi rawit-dawit sa rugaring na wika.

PANANAHAN SA RUGARING NA WIKANG BIKOLNON

Kabilang sa mga tinipong akda ni Johnny Belgica ang mga speech na ibinigay niya sa iba't ibang okasyon at lugar sa Legazpi at ilang tula sa wikang Ingles. Ngunit kabilang din dito ang mga rawit-dawit niya sa wikang Bikolnon. Pinakahuling akda sa koleksyon na ito ang isang mahabang rawit-dawit niya tungkol sa buhay ni Jose Rizal na pinamagatang "An Buhay ni Doctor Jose Rizal." Sa mga natitirang akda ni Johnny, ang rawit-dawit na ito tungkol sa buhay ni Rizal ang pinakamahaba – pitong daan at isang saknong. Sumusunod ang anyo nito sa mga rawit-dawit na salaysay ng Bikol

tulad ng korido: apat na linya bawat saknong at labindalawang pantig bawat linya. Susunod din sa kumbensyon ng korido ang simula ng rawit-dawit (*Through Tears and Laughters*):

O mahal na Dios na Personang tolo
Dios, Aqui, Espiritu Santo
sa Saimo manggad mina hagam aco
malinao na isip sacó itogot m0o

O mahal na Dios na Personang Tatlo
Dios, Anak, Espiritu Santo
sa Saiyo totoong humihingi
malinaw na isip sa akin ay payagan

Aram man nin gabos an p [...]
caning oripon Mo na gñonian na doloc
Saimong pamitisan darang horonahod
sa pag surat gñani caining osipon

Alam naman ng lahat
itong oripon Mo na lumalapit
Sa iyong harap dalang kahingian
sa pagsulat nga nitong osipon

Cun so inadalan anong garantia
na sucát magamit an sacong persona
cayá mag dadara acong balahoba
namá cun masalá an sacuyang pluma

Kung sa inaralan anong garantia
na sukat magamit ng aking persona
kaya magdadala akong balahoba
at kung magkamali ang aking pluma

Itao Mo lugod malinig na mauot
na sacong magamit an Saimong boot
iharayó sacó gabus na maraot
patin iligtas Mo aco man so sugot

Ibigay sana malinis na loob
na aking magamit ang lyong loob
ilayo sa akin lahat na masama
pati iligtas Mo ako rin (sa?) tukso

Buhay cong maluya tauí man nin cusog
arin man na helang homarayó lugod
ining sacong isip aco maca sampot
na dai mo olang na pagtotorógod.

Buhay kong mahina bigyan ng lakas
ano mang sakit lumayo nawa
itong aking isip ako makaunawa
Na walang tigil mong pagkabit-kabit.

[dalawang saknong ang inalis ayon sa pagkaedit na sulat kamay]

Auot pa iuaras nin Dios sacuyá
potencia, sentidos asin an memoria
magña tataramon sacuyang macua
na sucát isurat caining historia.

Sana ibahagi ng Dios sa akin
potencia, sentidos at memoria
mga salita sa aking makuha
na sukat isulat nitong historia

(1-24)

Maliban sa pagsunod nito sa kumbensyon sa simula ng rawit-dawit, kakikitaan rin ito ng ibayong kahigpitan at katiyakan sa wika. Walang petsa ang rawit-dawit ngunit kung pagbabatayan ang pagkakatiyon ng mga akda sa katipunan, pinakahuli niya itong isinulat. Marahil retirado na siya at mas may panahon sa pagsusulat. May mga sulat-kamay na pag-eedit ang makinilyadong kopya, senyales ng pagkakaroon ng panahon sa pagbabalik nito sa rawit-dawit. Ipinapakita ng rawit-dawit na ito ni Johnny na

bagamat nabanyaga siya ng wikang Ingles, Bikolnong wika, kamalayan at pagsurat ang rugaring ni Johnny.

Ngunit ang higit na patunay ng pananahan ni Johnny sa rugaring na tataramon at kamalayan ay ang kaniyang anak na si Jun, at ang *panurat* nito. Ipinanganak si Jun Belgica dalawang taon pagkaraan makatapos ng pag-aaral si Johnny ng BS in Education na *magna cum laude* sa Bicol Colleges. Kung gaanong anak si Johnny ng kaniyang panahon, gayundin si Jun na naging tineyjer noong dekada sisenta.

Anak si Jun ng sining at disiplina ni Johnny. Sa kabila raw ng pagkaayaw sa tradisyonal na pagsulat ng rawit-dawit ng may ilang batang Bikolnong makata na nakakausap niya, itinuturing ni Jun hindi lamang isang pangangailangan ang pagsasanay sa sukat at tugma ng tradisyonal na rawit-dawit kundi isang hamon dahil mas mahirap na magsulat nang may sukat at tugma. Hindi raw inakala ng kaniyang ama na magkaroon rin siya ng interes sa pagsulat ngunit nang makitang may hilig siya sa pagrawit-dawit ay sinimulan na siyang sanayin ng kaniyang ama sa paglikha ng rawit-dawit. Naging bahagi ng kanilang buhay sa pang-araw-araw ang pagsasanay sa pagrarawit-dawit, ani Jun. Aniya, sinasanay siya ng kaniyang ama sa pagrawit-dawit, halimbawa, habang naglilinis sa unahan ng kanilang bahay. Lumaki siya, dugtong pa ni Jun, na napapalibutan ng mga libro, ng mga guro (magulang at dalawa niyang kapatid na babae) at sa mataas na pagtingin sa “salita” (Personal na Panayam).

Anak rin si Jun, para sa kaniya, ng disiplina ng pagtuturo at pag-aaral ng Daraga Elementary School. Kabilang si Jun sa isang grupo na nagsimula, aniya, sa eskwelahang ito. Ang grupong ito na kinabibilangan ni Marne Kilates ay nagdaan sa iisang guro sa Grade 1 (si Eliza Buitre), sa Grade 2, sa Grade 3 at marahil sa mga sumunod pang baitang. Bagamat hindi naging pormal na samahan, magkakasama sila hanggang nagkolehiyo sila. Sa grupong ito, may sumusulat sa wikang Pilipino at sa wikang Ingles. Bagamat nagsimulang magsulat si Jun sa wikang Ingles noong haikul pa siya, nagdesisyon siya na magsulat sa wikang Bikolnon.

Ang simula ng bawat rawit-dawit ni Jun Belgica ay may sipi mula sa Libro ni Job ngunit may ilang rawit-dawit na may sipi ng panitikang bayan sa mga pagitan ng mga saknong. May rawit-dawit din na may tigsik. May rawit-dawit na may awit-banwa. May rawit-dawit na may isang bahagi ng kwentong-banwa. Masigasig si Jun Belgica sa pag-anyaya niya sa kaniyang mambabasa na manahan sa rugaring. Aniya sa isa sa mga rawit-dawit na kabilang sa seksyon ng *Toob* na pinamagatan niyang “Bulan” (“Buwan”):

May nag-aawit sa bulan, an tingog	May umaawit sa buwan, ang tinig
Saimo nanggad sana pigpadangog	Sa iyo lang talaga pinaparinig

(13-14)

Ipapakita ni Jun kung paano makinig, kung paano makiramdam sa rawit-dawit niyang “Ano An Tanog.”

Himatia an pasaro-sarong tagdo	Dinggin ang paisa-isang tulo
Sa ngimot kan dulay, luway	Sa bibig ng tapayan, dahan
Luway an paglusad kan tubig	Dahan ang pagbaba ng tubig
Minaugpang garong patong	Bumababang parang patong
Tanog-tagdong sisalo	Tunog-tulong sinasalo
Kan luhong kapot an dai,	Ng butas hawak ang wala
Kikutaw an ing-ing, minatalibong	Hinahalo ang bulong, umiikot
Nagiging tingog na malagong	Nagiging tinig na malagong
Tingog na minahilot kan napipiot	Tinig na humihilot ng napipiit
Hapot, ano an tanog pag nagpakpak an daing kamot?	Tanong, ano ang tunog kapag pumalakpak ang walang kamay? ¹⁰

(1-11)

Marahan, mahinahon ngunit tiyak ang paanyaya ni Jun sa pagbabalik sa boot sa pamamagitan ng pakikiramdam, na sa simula’y pakikiramdam ng paligid, at kapag naging matalas na’y dadalhin na sa pakikiramdam sa kalagayan ng kapwa: ano ang tunog ng palakpak ng walang kamay? Muli idiin ng rawit-dawit na ito ni Jun na ang boot ay hindi ang boot ng isang indibidwal na nagsasarili kundi ng kapwa. Babalikan natin dito ang pagpapakahulugan ni Fr. Tria: “an pagkaboot iyo an boot na nagsusupay sa sadiri asin naihihiras sa saiyang kairiba” (Ang boot ay ang umaapaw sa sarili at naibabahagi sa kaniyang kapwa.) (37).

Tahimik ang huling rawit-dawit ni Jun Belgica sa koleksiyong ito (*Toob*). “Pag-uli” (“pag-uwi”) ang pamagat ng huling rawit-dawit na ito ni Juan Rafael Belgica Jr., at sa pagmamasid niya’y nasa daan na pauwi ang mga Bikolnon.

Gari sampulong ribo pang dupa	Waring sampung libo pang dipa
An lakawon, hali sa paglayag	Ang lalakaran, mula sa paglalayag
Binayaan an makot sa papa	Iniwan ang ningas sa papa
Ta naghanap ki bagong payag;	Dahil naghanap ng bagong kubo
Sinusog kan bitis an magapo	Sinunson ng paa ang mabato
an masaguso, an mga dalan	ang madamo, ang mga daan
Na pa’rayo, gari natagalpo	Na palayo, waring nagayuma
Kan mga ginaras sa habulan	Ng mga ginapas sa habi ¹¹

(1-8)

Para kay Jun Belgica, malayo pa ang lalakaran natin pauwi sa sarili, katunayan hindi lamang sampung libo pang dipa ang lalakaran, ang daan na ito pauwi ay mabato rin at natatapilok pa sa hindi pantay na daanan.

Ngunit totoo ring nasa daan na tayo pauwi. Tulad ng naging kalagayan at landasin na tinahak ng mga manunulat sa ibang lugar sa Pilipinas, dumanas ng paglayo sa sarili ang mga manunulat na Bikolnon. Kagaya rin ng nangyayari sa ibang lugar sa Pilipinas, saksi ang mga unang dekada ng siglo beinte sa paglitaw ng iba't ibang lathalain sa Bicol na nagbigay pagkakataon sa mga parasurat na Bikolnon na makapaglathala. Dalawampu't siyam ang tinukoy ni Realubit (277-78) na mga lathalaing lumabas sa Bicol mula 1900 hanggang 1938. Gayunpaman, panahon din iyon ng sistematiko, mabilisan at malaganap na panunuot ng kaisipan at kamalayang Amerikano sa kamalayang Pilipino. Sa maikling panahon, napakalakas na agad ng hatak ng wikang Amerikano sa panulat ng mga Bikolnon. Sa dalawampung' siyam na lathalain, 13 ang lathalaing ang pangalan ay nasa wikang Espanyol. Mauunawaan natin ito dahil sa panahon na ito sa wikang Kastila pa rin mas bihasa ang mga manunulat. Ngunit tanda rin ng pag-igting ng paggigiit sa sarili ang pagkakaroon ng walong lathalain na ang pangalan ay nasa wikang Bikolnon. Sa kabila nito, may walo ring lathalain na ang pangalan ay nasa wikang Ingles. Ibig sabihin nito nasa mataas na antas na ng kakayahan sa wikang Ingles ang naglathala ng mga ito. Kung gayon, bagamat nagkaroon ng pagkakataon ang mga manunulat na makapagpahayag ng sarili, kasabay rin noong inaagaw ng kamalayang banyaga ang kamalayang sarili.

Mahigit limang dekada na ang nakaraan, at tulad ng ipinapahayag ng rawit-dawit na "Pag-uli" ni Jun Belgica waring nasa landas na nga ng pag-uwi sa sarili ang mga manunulat na Bikolnon. Malakas na tanda ng sigasig ngayon ng mga parasurat na Bikolnon ang mga organisasyon mismo ng mga parasurat na Bikolnon tulad ng Kabulig, Parasurat Bikolnon, Sumaro Bikolnon at ang Abkat sa Tabaco. Naglalathala na rin ang Ateneo de Naga University (AdeNU) Press na naglalayon na maging sentro ng lathalain at Araling Bikolnon. Nilathala ng AdeNU Press ang mga libro ng mga pangunahing parasurat na Bikolnon tulad nina Paz Verdadez Santos, Frank Peñones, Kristian Sendon Cordero at Christine Bellen. Bagamat kilala si Jun Belgica ng mga kapwa niya parasurat na Bikolnon at lumalahok siya sa mga kumperensiya at iba pang pagtitipon ng mga parasurat, hindi "tipikal" na parasurat si Jun. Hindi siya akademikong ang pangunahing gawain ay magbasa, magsulat, manaliksik at magturo. Hindi inilathala ng isang unibersidad tulad ng Ateneo de Naga University (AdeNU) ang kaniyang libro. Nagtatrabaho si Jun sa Kagawaran ng Agrikultura sa siyudad ng Albay. Katunayan, naging mahirap ang pagpapaskedyul ng panayam sa kaniya dahil sa kaabalahan niya sa trabaho. Ngunit sa kabila ng kaniyang pagkaabala sa propesyunal

at personal na buhay, testamento ng kaniyang sining ang ikatlo niyang librong *Toob*. Saksi rin ito ng pananahan at kung gayon, pananatili ng parasurat na Bikolnon sa rugaring sa kabila ng pag-aakala ng lahat na matagal na nahimlay ang panurat Bikolnon. Sa mga panahon ng kawalan ng paglalatha ng mga akda sa wikang Bikolnon, na itinuturing nga na tanda ng pagkamatay ng panurat Bikolnon, ng pagkawala ng mga *kasaroon* ng mga parasurat Bikolnon, may mga tulad ni Jun Belgica na patuloy na *nagsusurat*. Katunayan, isa si Jun Belgica sa tinitingalang parasurat sa Bikol. Isa siya sa madalas na imbitahan sa mga workshop ng mga kabataang parasurat. Dahil sa kaniyang posisyon sa Bikol bilang isang parasurat, ininomineyt siya nina Paz Verdades Santos at Kristian Sendon Cordero para sa *Gawad Balagtas* ng UMPIL. Tinanggap niya ang *Gawad Balagtas* noong taong 2012.¹²

Ang unang libro ni Jun Belgica na pinamagatang *Duru'ngan* (2003) ay mga kalipunan ng mga rawit-dawit niya at ni Raffi Banzuela, na kaniyang “kuru-kaiba, bugkos-boot, taga-soysoy kan gigibohan tanging dai mabari an dilang Bikolnon” (“kasa-kasama, bigkis-loob, tagasuysoy ng mga gagawin upang hindi mabali ang dilang Bikolnon”) (*Toob* 117). Muli makikita natin dito ang katatagan at katiyakan ng layunin ni Jun Belgica: “... upang hindi mabali ang dilang Bikolnon.” Magkasama na sila sa pagsulat mula pa noong sila ay nasa haiskul kung kailan nagsimula ang kanilang pagsulat. Noon pa man, ayon kay Belgica, malinaw na sa maliit na grupo nila ang pangangailangang magsulat sa wikang Bikolnon. Ikalawang libro ni Jun Belgica ang *Tinipon na mga Rawit-Dawit buda Tolong Osong na Osipon Naka-ulsit* (2005). Makabuluhang pansinin na ang paglalathala ng mga akda ni Jun Belgica ay pawang mga paglalathala sa labas ng akademya. Nangangahulugan ito hindi lamang ng pananatiling malaya ni Jun Belgica mula sa mga kahingian at batas ng mga teoriya at kalakaran sa akademya na nagbabasbas ng kung ano ang panitikan at kung ano ang hindi panitikan. Nangangahulugan din ito ng kaniyang pananatili at pananahan sa kaniyang banwa at rugaring sa pagpapatuloy ng kaniyang pagrarawit-dawit.

Maaring nahila nga si Johnny ng wika at kamalayang banyaga kung titingnan natin ang kaniyang mga inilathalang akda sa *An Parabareta*. O kung susundin natin si Jun at lulubog tayo at makikinig sa rugaring na salita at paglalapi, sasabihin nating maaring ngang nabanyaga si Johnny. Sa panahon na tinitipon ni Lisboa ang mga salitang Bikolnon para sa kaniyang diksyunaryo, ginagamit pang pandiwa ang salitang banyaga na ngayo’y isang ngalan na lamang. Bagay na nagtago sa kilos ng pagbabanyaga: na isa itong proseso at nagpapatuloy hanggang ngayon. Ngunit saksi ang kaniyang huling rawit-dawit na nasa kaniyang personal na kalipunan, at ang mga rawit-dawit ni Jun, na anak niyang sinanay sa pagrawit-dawit sa kahigpitan at katiyakan ng wikang Bikolnon, sa katotohanan na hindi nagtagumpay ang banyagang nakikierok sa rugaring. Walang alinlangang nanahan si Johnny at nananahan si Jun sa rugaring.

END NOTES

- ¹ Lubos na pinasasalamatan ng manunulat ang mga *referee* na nagbigay ng kanilang mga mungkahi. Hindi maisusulat ang artikulo na ito kung hindi sa bukas-loob na pagbabahagi ni Juan Rafael Belgica, Jr. ng kaniyang panahon sa ilang minutong panayam at higit sa lahat sa pagpapahiram niya ng koleksyon ng mga sinulat ng kaniyang amang si Juan Rafael Belgica, Sr. na pinamagatang *Through Tears and Laughters (Data Bank of Self)*. Dios mabalos po, Sir Jun.
- ² Lahat ng salin sa wikang Filipino ay sa awtor. Katulong sa pagsasalin ng mga rawit-dawit si Jaime Jesus Borlagdan bagamat anumang pagkakamali ay sa awtor. Isa si Jaime Jesus Borlagdan sa mga pangunahin at premyadong kabataang pararawit-dawit sa Bikol ngayon. Tagapagtatag siya ng TAWO (Tabaco Writers' Workshop). Tulad ni Jun Belgica, masigasig si Borlagdan na tagapagtaguyod ng paggamit ng wikang Bikolnon sa Bikol. Maraming salamat sa isang referee sa pagsasalin ng salitang "sugot."
- ³ Tinutukoy dito ng kamalayang siyokoy ang larawan ng kamalayang nahahati ng sarili at ng banyaga.
- ⁴ Isa sa mga ginupit na nilathalang tula na nasa koleksyon ni Ignacio Meliton sa University of Nueva Caceres Museum sa siyudad ng Naga. Hindi nakasama sa paggupit ang pangalan ng lathalain.
- ⁵ Malaki ang aking pasasalamat kay Jaime Jesus Borlagdan sa tulong niya sa pagsasalin sa rawit-dawit na ito.
- ⁶ Mula sa salitang ugat na "osip" ang salitang osipon na nangangahulugang "sabi" o "usap" (kapag higit sa isa ang nagsasabi/nag-oosip). Osipon ang ginagamit ngayon na kataga para tukuyin ang maikling kathang Bikolnon. Para sa malalim na pagtalakay ng osip, osipon at orosipon (mas matandang salitang Bikol para sa salaysay) pakitingnan ang Raniela Barbaza. "Maikling Katha ng Panitikang Bikol: Pag-oorosipon ng Magkakarimanwa sa Osipon." sa *Bulawan* Bilang 8. 2003 at Raniela Barbaza. "Orosipon kan Bikolnon: Interrupting the Philippine Nation." sa *Kritika Kultura Volume 14* (February 2010): 142-162.
- ⁷ Pakitingnan ang sanaysay ni Bienvenido Lumbea na "The Rugged Terrain of Vernacular Literature" sa *Revaluation 1997: Essays on Philippine Literature, Cinema and Popular Culture*. Manila: UST Publishing House (muling paglilimbag), 1997.
- ⁸ Ayon kay Jun Belgica, ang pangalan ng kaniyang ama ay Juan R. Belgica. Ito ang pagkakakila niya sa kaniyang ama. Ito rin ang gusto ni Jun Belgica na makilalang pangalan ng kaniyang ama. Hindi nasabi ni Jun Belgica kung ano ang "R". Ayon sa isang panayam na sinulat ng isang nanggangalang Jacoba T. Pasayno, ang R ay para sa Rafael. Ina ni Johnny Belgica diumano ang nagbigay ng Rafael bilang pangalawang pangalan ni Johnny Belgica. Ang panayam na ibinigay para diumano sa isang okasyon na pinaparangalan si Johnny Belgica ay kasama sa koleksyon ni Johnny Belgica na *Through Tears and Laughters (Data Bank of Self)*. Dahil walang nakalagay na pagtutuwid ng impormasyong ito mula kay Johnny Belgica, maari nating ipalagay na lahat ng impormasyong nasa panayam (na hitik sa mga tiyak na petsa at detalye) ay galing mismo kay Johnny Belgica rin.

⁹ Sa mga *extant* na osipon sa wikang Bikolnon na nalathala sa mga lathalaing Bikolnon, ang osipon ni Zuñiga ang kauna-unahang osipon na nagpapakita ng mga tiyak na katangian ng realistikong maikling kwento. Nalathala ito sa *An Parabareta* noong Disyembre 20, 1939 at sa magasing *Bikolnon* sa isyu nitong Enero 6, 1940.

¹⁰ Maraming salamat kay Jaime Jesus Borlagdan sa tulong niya sa pagsasalin ng rawit-dawit na ito.

¹¹ Maraming salamat kay Jaime Jesus Borlagdan sa tulong niya sa pagsasalin ng rawit-dawit na ito.

¹² Maraming salamat kay Dr. Paz Verdades Santos sa impormasyon sa bahaging ito.

BINANGGIT NA SANGGUNIAN

Alejo, Albert. Tao Po! Tuloy! Isang Landas ng Pag-unawa sa Loob ng Tao. Quezon City: Office of Research and Publications, Ateneo de Manila U, 1990. Print.

"Alimbabayod." *Buhay pa si Ronquillo*. 21 May 1913. Ignacio Meliton Scrapbook, University of Nueva Caceres Museum, Naga City.

Banzuela, Raffi. Introduction. Belgica Jr., *Toob* n.p.

Belgica, Juan Rafael Jr. Personal interview. 30 Apr. 2012.

---. *Toob*. Legazpi City: Lagdaan ni Sural, 2011. Print.

Belgica, Juan Rafael Sr. "Con Mala Pa Sana." *An Parabareta* 22 Nov. 1939: 2. Print.

---. "His First Blunder." *An Parabareta* 8 Mar. 1939: 6. Print.

---. "In The Rice Fields." *An Parabareta* 19 Apr. 1939: 8. Print.

---. Inaguracion can FACUMA SA DARAGA, FACUMA. Daraga. n.d.

---. "New Year Resolutions." *An Parabareta* 11 Jan. 1939: 6. Print.

---. "Pabling and the Pig." *An Parabareta* 30 Aug. 1939: 8. Print.

---. "Stroll." *An Parabareta* 1 Feb. 1939: 7. Print.

---. Through Tears and Laughters (Data Bank of Self). 1976. MS. Collection of Juan Rafael Belgica Sr., Legazpi City.

---. "Two Happy Hearts." *An Parabareta* 25 Jan. 1939: 6. Print.

Borlagdan, Jaime Jesus. "Re: Belgica's Poems." Message to the author. 30 June-7 July 2013. E-mail.

Enriquez, Virgilio. *From Colonial to Liberation Psychology: the Philippine Experience*. Quezon City: U of the Philippines P, 1992. Print.

- Gerona, Danilo. *From Epic to History: A Brief Introduction to Bicol History*. Naga City: Ateneo de Naga U Press, 1988. Print.
- Lisboa, Marcos. *Vocabulario de la Lengua Bicol*. Manila: Establecimiento Tipografico Del Colegio De Santo Tomas, 1865. Print.
- Lumbera, Bienvenido. "Breaking Through and Away" in *Revaluation 1997: Essays on Philippine Literature, Cinema, & Popular Culture*. Manila: UST Publishing House, 1997. Print.
- . "The Rugged Terrain of Vernacular Literature" in *Revaluation 1997: Essays on Philippine Literature, Cinema, & Popular Culture*. Manila: UST Publishing House, 1997. Print.
- Nietzsche, Friedrich. "On Truth and Lies in a Nonmoral Sense" in *Philosophy and Truth: Selections from Nietzsche's Notebooks of the Early 1870s*. Edited with Introduction, Translation and Notes by Daniel Breazeale. New York: Humanity Books, 1999. Print.
- Realubit, Maria Lilia F. *The Bikols of the Philippines*. Naga City: AMS Press, 1983. Print.
- Salazar, Zeus. "Ang Pantayong Pananaw Bilang Diskursong Pangkabihasnan" in *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan, Pambungad na Pag-aaral sa Bagong Kasaysayan*. Ed. Atoy Navarra, Mary Jane Rodriguez, and Vic Villan. Mandaluyong City: Palimbagang Kalawakan, 1997. Print.
- Santos, Paz Verdades. "Re: Juan Rafael Belgica Jr." Message to the author. 29 June 2013. E-mail.
- Tria, Wilmer. *Ako asin an Kapwa Ko: Pilosopiya nin Tawo*. Naga City: Ateneo de Naga UP, 2006. Print.
- Zuñiga, Valerio. "An Sakong Aginaldo." *Bikolnon* 6 Jan. 1940: 8+.
- . "An Sakong Aginaldo." *An Parabareta* 20 Dec. 1939: 6+. Print.

Peñafrancia Raniela E. Barbaza <upranielabarbaza@gmail.com> teaches Philippine literature at the Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas in the University of the Philippines Diliman. She received her BA (Philippine Studies) and MA (Philippine Literature) from UP Diliman. She earned her PhD in Comparative Literature from SUNY-Binghamton, New York.